

En særlig pension til fagbevægelsens funktionærer

Henning Grelle: Pension forpligter. Arbejderbevægelsens Pensionskasse 1934-2002. Udgivet af PensionDanmark, København 2003. 124 s., ill. Gratis (Kan rekvireres hos PensionDanmark). ISBN 87-989542-0-2.

Bør arbejderbevægelsens egne tillidsfolk og ansatte tildeles en særlig pension på linje med samfundets funktionærlag? Arbejderbevægelsens svar var – efter nogen tids tøven – ja!

Om dette tema har Henning Grelle skrevet en bog, der former sig som en status over Arbejderbevægelsens Pensionskasse fra kassens stiftelse i 1934 og frem til dens indmeldelse i Pensionskassen for Kvindelige arbejdere og Specialarbejdere – kaldet PKS Pension i 2002.

Allerede i maj 1924 fremsatte formanden for Tobaksarbejderforbundet Chr. Jensen forslag om oprettelse af en særlig pensionsfond for fagbevægelsens faste tillidsmænd på De samvirkende Fagforbunds repræsentantskabsmøde. Ideen kom dog ikke til debat i første omgang. I de følgende år bølgede debatten om en sådan pensionsfond frem og tilbage. Først 10 år efter, i 1934, blev ide til virkelighed. Med et knebent flertal blev der givet grønt lys for en pensionsordning for bevægelsens fuldt beskæftigede tillidsmænd, det ansatte personale, deres enker og børn under 18 år. Pensionskassen med det sindrige navn "De samvirkende Fagforbund i Danmarks Pensionskasse" var bragt til verden.

Store principper stod på spil: Skulle fagbevægelsen udvide skellet mellem almindelige ar-

bejdere og de ansatte, eller skulle fagbevægelsen indtage en pragmatisk holdning, der tog udgangspunkt i det forhold, at de enkelte forbund rent faktisk havde spundet sig ind i en række ad-hoc ordninger for de ansatte. DsF havde således en uskreven regel om at yde pension til afgående tillidsmænd og deres enker, der rakte langt tilbage i tiden. Resultatet af drøftelserne blev "De samvirkende Fagforbund i Danmarks Pensionskasse" af 1934, der leverede pension til fagbevægelsens funktionærer.

Herefter forfølger Grelle tre spor i sin kronologiske redegørelse: Vi hører dels om relationen til lovgivningsmagt og tilsynsmyndighed, men vi hører også om de løbende interne diskussioner og pensionens tilrettelæggelse – hvem skal mere gives, hvem skal mindre gives – og endelig afdækkes kassens ejendoms- og organisationsforhold.

Kassen havde det svært i begyndelsen. Den skulle for at blive statsanerkendt have 50 medlemmer, så en rimelig risikofordeling kunne finde sted. Det holdt hårdt, men lykkedes endelig i maj 1938, hvor man rundede 53 medlemmer efter at bl.a. a-kassernes tillidsmænd var kommet med i kassen. Alt medens Pensionskassen hele tiden skulle holde sig inden for lovens rammer udfoldede sig en diskussion om, hvem der overhovedet var berettiget til pension. På generalforsamlingen i 1943 krævede fire kvindelige funktionærer, at også enkemænd efter afdøde kvindelige funktionærer skulle have udbetalt bidrag til den afdødes børn. Forsikringsrådet påpegede, at gennemførelsen af en sådan tanke ville medføre for-

Anmelderredaktion:
Søren Federspiel,
Carsten Frimand
Rasmus Mariager og
Anne-Lise Walsted

høj-jet pensionsbidrag. Og dermed faldt forslaget.

På det organisatoriske plan gennemlevede kassen skilsmisse, genforening og fusion. Skilsmissen fandt sted i 1957, fordi nogle ville opfylde lovgivningens krav om pensionsforpligtelser i form af fornøden reservekapital og dermed ekstra bidrag, atter andre mente, at der burde gælde sær-regler for fagbevægelsen, der ikke sådan kunne gå fal-lit. På denne baggrund opstod Funktionærkassen, der valgte at bevæge sig på dydens smalle sti – ganske som myndighederne ville det – og Tillidsmandskasse, der ikke ville underkaste sig nogen form for tilsyn. Men stadig mere kompliceret lovgivning og udvidelse af ydelsesmønsteret tvang til sidst de to kasser til at finde sammen igen. Genforeningen fandt sted i 1996, og den nye kasse kom til at bære navnet “Arbejderbevægelsens Pensionsskase” (APK). Seks år senere ophørte APK som selvstændig kasse, men bevarede dog et selvstændigt klubliv. Fusionen med det store PKS Pension var i sidste instans styret af markeds-kræfternes logik, hvor konkurrence om stadig lavere omkostninger og et stadig mere komplekst ydelsesmønster pegede hen mod den store og rationelle enhed.

Grelle har leveret nyttig og omfattende information om en lille pensionskasses historie, der både kan ses som en fortælling henvendt til de involverede, der har nydt godt af kassens eksistens, men fremstillingen kan sandelig også anvendes som inspirationskilde til og belysning af en række almene og konfliktfyldte temaer omkring pensions indretning – spændende fra ligestilling over medlemsdemo-

krati til det uomgængelige minefelt: Skal arbejderbevægelsen kæmpe for stadig flere branchevise pensioner, altså stadig mere arbejdsmarkedspension, eller skal samme bevægelse påbegynde en orientering mod et langt mere universelt system for alle samfundsborgere.

Efter min bedømmelse kunne fremstillingen have vundet yderligere i værdi ved at tematisere konflikten mellem arbejdsmarkedspension og folkepensionen. Grelle har selv leveret optakten hertil ved at indføje et billede fra 1953, der fortæller om agitation for folkepension.

Til alle, der vil arbejde med pensionsspørgsmålet som et vitalt element i velfærdsstatens historie, skal lyde én anbefaling: Anskaf Grelles bog.

Søren Kolstrup

Fanget af fortidens bastioner

Claus Bryld og Søren Hein Rasmussen (red.): Demokrati mellem fortid og fremtid. Forlaget Tiderne Skifter, Århus 2003. 360 s. 268 kr. ISBN 87-7973-030-2.

Forfatterne i antologien *Demokrati mellem fortid og fremtid* har forsøgt at belyse demokratiets tilstand i Danmark og i en række vestlige lande som Tyskland, Italien, England, USA og New Zealand. Antologien består af 22 bidrag, hvoraf fem under overskriften “Historien og demokratiet” fokuserer på det danske demokratis udvikling fra grundlovens indførelse til ca. 1950. Seks andre bidrag belyser forskellige forhold, som den folkelige deltagelse, ytringsfrihedens og den intellektuelles rolle, der har betydning for demokrati-

ets tilstand, mens hovedparten af antologien – de resterende 11 bidrag – problematiserer nutiden/fremtiden ved at belyse demokratiets aktuelle tilstand dels siden 1989, dels efter 11. september 2001 i Vesten og efter regeringsskiftet i Danmark i november 2001.

Det er ikke uden grund, at en række anmeldere af antologien har påpeget dens pessimistiske og forurettede grundtone, og de fleste bidragydere giver også udtryk for stærk bekymring for demokratiets tilstand i dag.

For redaktørerne Bryld og Hein Rasmussen fremstår demokratiet som befæstet i Danmark. De konstaterer, at ingen politisk retning med ønske om at få succes kan tænke på at indskrænke forfatningen og valgetten i Danmark. Alligevel er redaktørerne bekymrede. Med afsæt i bogens bidrag mener de, at demokrati i dag fremstår som et stadig snævrere begreb, der bliver søgt monopoliseret af kræfter til højre i det politiske landskab. De mener, det er farligt, at bygge politik på negative stemninger eller fjendebilleder, og at der foregår nålestiksaktioner mod deltagelse og medbestemmelse i det danske samfund. I begge tilfælde er det liberale og højrekræfter, som er skurken, mens venstrefløjen og de socialliberale er trængt i defensiven, fordi de mangler at udvikle nye politiske visioner. Visionsopbygningen kan fortiden imidlertid bidrage til. Redaktørerne mener, samfundsdebatten trænger til et løft i form af en mere vital og dyberegående analyse. Underforstået: Dette skal antologien bidrage til. Men er der grund til bekymring over demokratiets tilstand i dag?

Flere politologer og historikere (bl.a. Huntington og Markoff)

har påpeget, at udbredelsen af demokratiet har udviklet sig i bølgebevægelser. Første bølge strakte sig fra 1830'erne til begyndelsen af 1920'erne, anden bølge fra Anden Verdenskrigs afslutning til begyndelsen af 1960'erne og tredje bølge fra 1974 til i dag. Mellem disse perioder har der været to modbølger med tilbageslag for demokratiet. Den første strakte sig fra 1922 til 1942, og den anden modbølge fra 1958 til 1975. Man kan derfor spørge, hvornår man kan forvente en ny tredje modbølge, og om vi er på tærsklen til den i dag.

En forudsigtelse af fremtiden, må selvsagt bero på en fortolkning af nutidens og fortidens tendenser. Man kan imidlertid konstatere, at andelen af demokratiske stater i verden er vokset kraftigt i anden halvdel af det 20. århundrede. I 1942 var andelen af demokratiske stater i verden kun 12 ud af 61 stater, dvs. 19 procent, i år 2000 var andelen 121 ud af 192 stater, dvs. 63 pct. I en verden, hvor demokratiet har fået stadig større fodfæste, er det dermed blevet stadig mere illegitimt at være ikke-demokratisk.

Forhenværende professor Niels Thomsen har med udgangspunkt i Montesquieus lære om magtens tredeling påpeget, at lovgivnings- og regeringsmagten i Danmark i løbet af det 20. århundrede har undergået en fusion, hvis resultat er blevet en magtkoncentration, en "parlagering", som er lige så enerådende i statsstyrelsen, som enevoldsmonarken var 150 år tidligere. Ifølge Thomsen er vi endt med et politisk system, hvor den politiske magt er koncentreret i – for offentligheden lukkede – ministerråd, gruppebestyrelser og

stående udvalg, og at hverken vælgere eller politikere evner at placere ansvaret for bestemte beslutninger. Han mener, at der er sket en svækkelse af domsmagtens vilje og evne til at anfægte parlamentsbeslutninger og forvaltningsafgørelser, idet lovførelsen stadig oftere bliver overladt til bureaukратиets og lovgiveres egen vurdering. Som konsekvens heraf har borgerne (offentligheden/vælgerne/folket) tabt indflydelse i denne udvikling, selv om det fortsat kun er vælgerne selv, der kan sætte "parlageringen" på plads (Jf. Niels Thomsen: *Magtens nødvendige deling*, *Weekendavisen*, 1.12. 1995).

Andre indsigtfulde iagttagere af det danske politiske system er ud fra en lignende forståelse af den historiske udvikling kommet til den modsatte konklusion, nemlig at magten er blevet spredt til et netværk af institutioner og politiske eliter, som ikke er repræsentative og savner folkeligt mandat (jf. f.eks. Ove Kaj Petersens forskning og Ritt Bjerregaard: *Demokratiets lette tilstand* (1994)). Endelig er der blandt enkelte jurister opstået bekymring for ønsket om øget dommerindflydelse i samfundet, dvs. den forestilling, at en elite af dommere med udgangspunkt i en række internationale konventioner skal beskytte mindretal inden for nationalstaten mod skiftende folkeflertals vilje uden om dens nationale forfatning og traditionelle demokratiske institutioner (Jf. Gorm Toftegaard Nielsen (red.): *Parlamentarismen – hvem tog magten?* (2001)). Måske er der alligevel grund til bekymring over demokratiets tilstand.

Antologiens alvorligste problem er, at den ikke bidrager til

at give den aktuelle debat et løft, men fastholder fortidens bastioner og skelnen mellem en politisk venstre- og højrefløj. Som debatbog bekræfter den kun de læsere, som i forvejen er enige med antologiens grundtone. Man kan kun beklage, at antologiens bidrag ikke perspektiverer flere af de større aktuelle problemer, som er på dagsordenen i vores politiske liv, og ikke bidrager til nærmere at identificere og granske de konkrete løsningsforslag som den såkaldte venstre- og højrefløj tilbyder vælgeren i det danske demokrati i dag.

Bogen behandler mærkeligt nok ikke udviklingen af nogle af vores største demokratiske institutioner, som folkettingen og folkeskolen, i det 20. århundrede. Den kommer ikke ind på de dybtgående forandringer, der er sket ved ændringen af det offentlige virksomhed og rolle i samfundet med velfærdsstatens opståen. Der er heller ikke gjort forsøg på at inddrage hovedkonklusionerne i de svenske, norske og danske magtudredninger eller perspektivere de konsekvenser indvandringen siden 1960'erne og medfølgende fremmedartede autoritære kulturer har for en ellers så homogen nationalstat som Danmark. Endelig er flere bidrag meget tendentiøse i deres forestilling om, at "det nye højre" udgør den største fare for demokratiet i dag.

Sune Pedersen

Gesandten i Moskva

Jørgen Grønvald Laustsen: *Den illoyale gesandt. Thomas Døssings virke i Moskva 1944-47. Lindhardt og Ringhof, København 2004. 303 s. 349 kr. ISBN 87-595-2244-5*

Det er sjældent, at en bog, og da især en bog om besættelsestiden, skaber opstandelse i Bibliotekarforbundet. Men det er lige netop, hvad Jørgen Grønvald Laustsens bog *Den illoyale gesandt* om Frihedsrådets og Danmarks gesandt i Moskva fra 1944-47, Thomas Døssing, gjorde, da den udkom i begyndelsen af året. I bogen karakteriseres Døssing, Danmarks første biblioteksdirektør (1920-42) og skaberen af det moderne folkebiblioteksvæsen, som en kynisk og løgnagtig sovjetsympatisør, illoyal overfor såvel Frihedsrådet som det befriede Danmarks første regeringer.

Opstandelsen skyldes, at Bibliotekarforbundet hvert andet år uddeler en pris i Thomas Døssings navn til enkeltpersoner og grupper, som har ydet en påskønnelsesværdig indsats indenfor det kultur- eller bibliotekspolitiske område. Blandt de seneste modtagere er Morten Kjærum (2002), Erik Clausen (2000) og Preben Wilhjelm (1998). I Berlingske Tidende (9.1 2004) og senere i Bibliotekarforbundets blad Bibliotekspressen (nr. 5, 2004) har Jørgen Grønvald Laustsen udtrykt forundring over, at en folkeoplysningspris uddeles i navnet på en "ideologisk forblindet mand", der "lovpriste den stalinistiske politistat til skyerne" og førte sine opdragydere i Frihedsrådet og de danske regeringer bag lyset.

Laustsens bold blev straks grebet af Jyllands-Posten – "en san-

seløs stalinist, der forrædte sine danske arbejdsgivere" (21.4 2004) og af Berlingske Tidendes Bent Blüdnikov – "Er gesandt Døssing stueren?" (23.3, anmeldelse af bogen 22.4), mens Bibliotekarforbundets blad Bibliotekspressen (www.bibliotekspressen.dk) afsatte adskillige sider over flere numre til at behandle "de nye afsløringer". Diskussionen om Døssing blev for en stund et led i den standende kulturkamp.

At Døssing var en egensindig gesandt, der havde vanskeligt ved at holde sine egne politiske synspunkter i tømme, når han var uenig i de budskaber, han modtog fra København, kan nu dårligt betragtes som en ny indsig, al den stund det har været det gængse billede af ham i besættelsestidslitteraturen siden Jørgen Hæstrups *Hemmelig Alliance* fra 1959. Nyt er dog, at dette billede af Døssing nu underbygges med oplysninger fra de russiske arkiver, og Jørgen Grønvald Laustsen skal krediteres for, at han på baggrund af dette kildemateriale som den første har lavet en systematisk undersøgelse af hele Døssings diplomatiske virksomhed i perioden 1944-47 (en del af temaerne findes dog foregrebet i Bent Jensens *Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965* (2000)).

Laustsen følger facetter til det allerede kendte billede af den principfaste og stridbare modstandsmand Døssing, der forlod Danmark på et tidspunkt, hvor modsætningerne mellem modstandsbevægelsens ledelse, Frihedsrådet, og de gamle politikere, der havde stået bag forhandlingspolitikken overfor besættelsesmagten, havde nået et klimaks i forbindelse med den

københavnske folkestrejke i sommeren 1944. I Moskva blev Døssing, der arbejdede under særdeles vanskelige forhold med dårlige forbindelseslinjer til det besatte Danmark, på afstand vidne til den forsoning mellem Frihedsrådet og politikerne, der satte ind fra efteråret 1944. Han forbitredes over, hvad han anså som Frihedsrådets svigt overfor modstandskampen, og begyndte med alle, også særdeles uortodokse, midler at modarbejde forsoningen. Han gav forvrængede referater af sovjetiske diplomaters synspunkter, så russerne kom til at fungere som Døssings talerør overfor Frihedsrådet og politikerne hjemme i Danmark. Han forhalede afleveringen af Frihedsrådets og politikernes fælles anmodning i begyndelsen af 1945 om, at Danmark måtte blive anerkendt som allieret nation. Og han gik endog så vidt som til at forfatte et referat fra et fiktivt møde med den sovjetiske viceudenrigskommissær Vladimir Dekanozov den 26. april 1945, hvori han beskrev Moskvas utilfredshed med den politiske udvikling i Danmark. Paradoksalt nok var det ikke mindst de manipulerede meldinger fra Døssing om russernes holdning til spørgsmålet om udformningen af en befrielsesregering, der til sidst fik de gamle politikere til at bøje sig for modstandsbevægelsens krav om en ligelig repræsentation mellem de to parter.

Også under Døssings virke som gesandt for danske regering i de to år fra befrielsen i maj 1945 til Døssings død som følge af en hjernebødning i april 1947, forfægtede han sine egne synspunkter snarere end regeringernes. Og han gjorde sig til fortæller for øget sovjetisk indflydelse i

Danmark og for de almindelige sovjetiske interesser i en grad, så socialdemokraten Hans Hedtoft måtte minde ham om, at han var Danmarks gesandt i Sovjetunionen og ikke omvendt. Selv DKP's næstformand Alfred Jensen fandt Døssing for Moskva-orienteret!

Som elev af Bent Jensen, der også har skrevet forord til bogen, tilhører Jørgen Grønvald Laustsen (f. 1973) det, der rammende er blevet kaldt den dæmonologiske retning indenfor kommunismeforskningen. Kommunismen repræsenterer til alle tider og i alle dens afskygninger en universel ondskab, og kommunisters handlinger skal ikke først og fremmest forstås og forklares, men eksponeres og fordømmes. Dette udgangspunkt betyder dels, at bogen gennemses af en forarget og moralistisk tone, som i længden bliver trættende, men også at Laustsen i sin iver efter at tegne det sortest mulige billede af alt kommunistisk til tider kommer på kant med de historiske kendsgerninger.

At DKP ikke i tiden fra 9. april 1940 til partiets aktion mod partiet den 22. juni 1941 skulle have foretaget nogen som helst forberedelser af den kommende illegalitet (s. 14) er eksempelvis et synspunkt, som ikke vil blive delt af mange besættelsestidshistorikere. Og når Laustsen går så vidt som til at kalde DKP et decideret protysk parti i pagtperioden (bl.a. s. 26) er det også at stramme tingene en anelse mere, end de kan bære.

Urovækkende er det, at Laustsen, der i en tidligere bog om DKP i pagtperioden 1939-41, *Mellem hammer, segl og hagekors* (2003), har demonstreret en noget anløben kildehåndtering

(se f.eks. kritikken fra Morten Thing i *Information* 9.12 2003 og Lars Jepsen og Thomas Bindsbøll Larsen sst. 9.2 2004, jf. også Jesper Jørgensen i *Arbejderhistorie* 1/2004), sjældent citerer kilderne men i stedet gengiver dem i sin egen, værdiladede genfortælling. Vi får f.eks. at vide, at Døssing ved en lejlighed fremsatte "en lang række forvrængede påstande om det angiveligt lykkelige sovjetiske folk, der ikke alene priste Stalin, men også Herren selv, fordi Han i sin nåde havde skænket befolkningen den blodtørstige diktator" af livet i Sovjetunionen" (s. 216). Det kan sagtens være rigtigt, for Døssing havde som så mange andre omkring afslutningen af 2. verdenskrig lidt for rosenrøde forestillinger om sovjetsamfundets karakter, men Laustsens noget ridsede renommé taget i betragtning, havde det unægtelig været mere overbevisende med nogle ordrette citater.

Skønhedspletterne til trods skal Laustsen dog som nævnt krediteres for at have udforsket et af de få emner, der stod tilbage at undersøge indenfor besættelsestidsforskningen (et andet, forbindelsen mellem DKP og Sovjetunionen under besættelsen, er emnet for en kommende ph.d.-afhandling fra Laustsens hånd), og bogen vil derfor have sin berettigede plads indenfor besættelsestidslitteraturen.

Og Bibliotekarforbundet? Ja, de valgte at stå fast overfor højrevindene. Prisen vil fortsat blive uddelt i Døssings navn. Så det ender nok med at gå som besættelsesforskningens nestor, Hans Kirchhoff, allerede forudskikkede i sin *Kamp eller tilpasning* (1987) – Thomas Døssings livsværk som skaber af det danske folkebiblioteksvæsen vil bli-

ve husket, når modstandsindsatsen engang er glemt.

Bjørn Pedersen

Myten om den standhaftige sovjetiske patriot

Erik Kulavig: *Stalins hjemmefront 1941-1945*. Syddansk Universitetsforlag, Odense 2004. ISBN 87-7838-854-6

Et af det 20. århundredes mest vellykkede progandaløgne er historien om det altopofrende sovjetiske folk som stod sammen med kommunistpartiet i en patriotisk kamp mod nazismen. Løgnen blev forvandlet til en fastslået kendsgerning – også i Vesten. Det er denne myte, som den danske sovjetforsker Erik Kulavig gør op med i sin nye bog *Stalins Hjemmefront 1941-1945*.

Værket bygger først og fremmest på partiets og sikkerhedspoliets indberetninger, fra forskellige egne i Sovjetunionen til de centrale myndigheder i Moskva. I disse kilder har Kulavig fundet talrige eksempler på borgere, som i ord og handling havde forbrudt sig mod de sovjetiske normer. Borgernes brøder er mangeartede og omfatter alt fra drikkeri og almindelig slendrian til arbejdsnedlæggelser og optøjer. Spørgsmålet er imidlertid, om disse forseelser er at betragte som afvigelser.

Det mener Kulavig ikke, og hermed bidrager han med en nyfortolkning. Nok har den nyere forskning anset sovjetborgerens modstand mod det bolsjevikiske regime som et almindeligt forekommende fænomen gennem det meste af partistatens eksistens, men hidtil har Anden Ver-

denskrig været betragtet som en undtagelse. Forestillingen om, at sovjetregimet og sovjetbefolkningen i 1941 blev forenet i kampen mod den fælles fjende, de tyske invasionsstyrker, synes at have godt fat i både vestlige og russiske forskere. Kulavig demonstrerer overbevisende, at denne forestilling ikke holder stik.

Med et rigt eksempelmateriale dokumenteres befolkningens udbredte utilfredshed med de sovjetiske magthavere, og tilbage står det indtryk, at den kamp, der blev ført bag fronten, snarere var rettet mod stalinstyret end mod Hitlers soldater. Den sovjetiske krigsregerings strategi for baglandet omfattede bl.a. mobilisering af hele befolkningen (f.eks. blev drenge, der aldrig havde haft et gevær i hånden sendt til fronten), evakuering af industrien, anvendelse af den brændte jords taktik i de områder, man ikke kunne nå at evakuere, skærpe af sikkerhedspolitiets og partiets kontrol med borgerne og forhøjelse af arbejdsnormen, alt sammen gennemført med en kynisme og brutalitet, som gjorde sovjetregimet til en mere direkte og naturlig fjende for de mennesker, der ikke befandt sig i de tyske besatte områder.

Kilderne byder på et væld af udtalelser, der udtrykker sovjetborgernes frustrationer, had og håbløshed. Samtidig rummer de til tider et nærmest rystende klarsyn, hvad angår stalinstyrets behandling af sine egne borgere – som f.eks. disse ord, sagt af en soldat på orlov: “Hvor er jeg træt af at kæmpe! Jeg er skytte og har altid en kugle klar til mig selv. Det er ikke godt at havne i tysk fangenskab, og hvis du stikker af fra fronten, havner du i Stalins lejre [...] At havne i Stalins lejre

er det samme som at havne i de tyske. Så hellere en kugle for panden.” Eller tag denne præcise analyse af Stalins fejldispositioner frem til det tyske angreb, udtalt af en kvindelig læge i august 1941: “Alle talte om, vi ville slå fjenden på hans territorium. Det modsatte blev tilfældet. [...] Vores regering bespiste tyskerne i to år, man skulle have sparet på ressourcerne til egen hær og eget folk. Nu venter der os kun sult.”

Eksemplerne er valgt med stor omhu og fortolket med en sjælden kildekritisk skønsomhed. At finde informationer i sovjetiske dokumenter, der afspejler den egentlige virkelighed, kræver ikke alene stor indsigt i regimets tankegang, men også et godt øre. Man skal kunne høre de falske toner, de udeblevne takter, og ikke mindst skal man sørge for at lukke ørene for det trættende omkvæd om sovjetmagts fortræffeligheder – ellers bliver man døv. Kulavig kan kunsten.

F.eks. når han på grundlag partiets indberetning om den enestående arbejdsleder kammerat Vlasov, der aldrig udviste nervøsitet, altid udførte opgaverne til tiden, sjældent greb til ordre eller straffe m.m., ræsonnerer, at når der gøres et så stort nummer ud af Vlasovs dyder, må det være, fordi den typiske sovjetiske arbejdsleder var nervøs pga. det konstante pres, og at hans fordrunkne ledelsesmetoder bestod i kommando og straf. Man må også have blik for det, der ikke står i kilden. Som Kulavig selv formulerer det, har han læst kilderne mod deres intention og er på den måde nået frem til et andet resultat end de fleste af hans kollegaer, der, som det udtrykkes, har været tilbøjelige til at tage sovjetmagts ord for pålydende.

Kulavig har i de russiske arkiver ikke kun fundet skrevne kilder, men også unikke fotografier, der er publiceret for første gang i *Stalins hjemmefront*. Med fotografi og fyndig billedtekst har han formået at indfange glimt af krigens tragedier – det virker meget stærkt. På et af billederne ser vi en dreng, der arbejder i rustningsindustrien, og teksten lyder: “I Leningrad omkom eller forsvandt 190.000 elever fra tekniske skoler og ungarbejdere på grund af nedslidning og sult. På grund af deres alder tilhørte de kategorien “forsørgede” og modtog derfor kun beskedne rationer af fødevarer. Det skete på trods af, at de havde arbejdspligt. Det var således ikke uden grund, at mange af dem forsøgte at flygte over til fjenden.”

Bogen kan varmt anbefales – også til ikke-fagfolk.

Anne-Mette Anker Hansen

Politische Ökonomie und Theoriegeschichte

Dimitrij Owetschkin: Conrad Schmidt, der Revisionismus und die sozialdemokratische Theorie. Zur theoretischen Entwicklung der Sozialdemokratie vor 1914. Mit einem Vorwort von Helga Grebing. Veröffentlichungen des Instituts für Soziale Bewegungen. Schriftenreihe A: Darstellungen, 24. Klartext-Verlag, Essen 2003. 239 s., 34,00. ISBN 3-89861-170-1

I 1889 veröffentlichte der Sozialdemokrat Conrad Schmidt (1863–1932) das 112 Seiten starke Werk “Die Durchschnittsprofite auf Grundlage des Marx’schen Werthgesetzes“. Als einer der ersten reagierte er darin auf die von Friedrich Engels im Vor-

wort zum zweiten Band des "Kapital" (1885) gestellte Preisfrage, wie sich auf Grundlage des Arbeitswertgesetzes eine gleiche Durchschnittsprofirate bilden könne. Die Thematik ist später als das Problem der Wert-Preis-Transformation bei Marx bekannt geworden und wurde als solche inzwischen vielfach behandelt. Schmidts Arbeit gilt als wichtiger Beitrag in der Frühphase dieser Diskussion. Sie wurde von Engels – zu diesem Zeitpunkt mit der Herausgabe des dritten Bandes (1894) beschäftigt – außerordentlich geschätzt. Obzwar auch dort das eigentliche Problem letztlich ungelöst blieb, betrachtete er sie als die bedeutendste ökonomische Leistung seit Marx' Tod.

1886 promovierte Schmidt mit der Arbeit "Der natürliche Arbeitslohn". Bereits in dieser Schrift, wenngleich im Ergebnis noch negativ, befaßte er sich mit einem Teilaspekt der Marxschen Kritik der politischen Ökonomie. Nachdem er sie Engels zugesandt hatte und diesen 1887 auf eigene Veranlassung in London aufsuchte, revidierte er sein Urteil und fand zu dem Thema, das ihn ein Leben lang beschäftigen sollte. Daß die Arbeit unter dem oben genannten Titel erschien, war der Vermittlungstätigkeit von Engels geschuldet, mit dem er bis 1895 weiter in Kontakt stand.

Nach Engels' Meinung war er zu schwerfällig für einen Journalisten, jedoch blieb ihm nur diese Laufbahn. Spätestens mit der Übernahme der Redaktion der "Berliner Volks-Tribüne" im August 1890 war Schmidt in die sogenannte Opposition der „Jungen“ auch tagespolitisch involviert. Gleichwohl nahm er als Leiter der Redaktion eine ver-

mittelnde Position gegenüber der Parteiführung ein und stieß darin auf eine wohlwollende Bewertung durch Engels. Doch bereits Ende des Jahres gab er seinen Posten in Berlin auf, um eine Stellung als Handelsredakteur bei der demokratischen "Züricher Post" anzutreten. Ab 1891 wirkte er in der Schweiz auch als Privatdozent an der Züricher Universität, kehrte jedoch 1895 nach Deutschland zurück. Er arbeitete nun als Redakteur des Berliner "Vorwärts", schrieb für der Arbeiterbewegung nahestehende wissenschaftliche Periodika, vor allem ist seine langjährige Mitarbeit an den revisionistischen "Sozialistischen Monatsheften", sowie eine Tätigkeit als Lehrer für Nationalökonomie an der Berliner Arbeiterbildungsschule, zu nennen.

Während des Ersten Weltkriegs und der Novemberrevolution teilte Schmidt die Positionen der Mehrheitssozialdemokratie. Er publizierte in der Zeitschrift "Die Glocke", die als Organ des rechten Parteiflügels galt, und rechtfertigte die Bewilligung der Kriegskredite. Nach der Revolution erreichte ihn die lang ersehnte Professur. Eine größere Wirkung konnte er hier nicht mehr entfalten, und verstarb er nach langer Krankheit am 14. Oktober 1932. Schmidt hinterließ, auch das war offenbar eine Folge der erzwungenen Lebensumstände, kein Opus magnum. Vielmehr entfaltete er Teilergebnisse seines Denkens in zahlreichen, verstreut vorliegenden Aufsätzen. Neben nationalökonomischen Abhandlungen sowie literatur- und theaterkritischen Arbeiten zählen hierzu vor allem philosophische Beiträge, von denen die Auseinandersetzung mit Georgi Plechanow über

das Wesen der materialistischen Geschichtsauffassung (1896/97) zu den bekannteren zählt.

Das hier anzuzeigende Werk von Dimitrij Owetschkin ist die erste größere Monographie über Conrad Schmidt. Es entstand als geschichtswissenschaftliche Dissertation am "Institut für Soziale Bewegungen" an der Ruhr-Universität Bochum. Helga Grebing hat zu der Schrift ein Vorwort beigezeichnet, in dem sie Owetschkins theoriegeschichtliche Bemühungen emphatisch preist.

Mit ihr teilt der Autor auch einen methodischen Zugang, der dem klassischen Paradigma der Ideengeschichte verhaftet bleibt – nun allerdings modernisiert und ergänzt um eine spezifisch vergleichende Komponente. Eine biographisch-werkgeschichtliche Perspektive wird, nicht angestrebt. Im Kern stützt sich die Untersuchung auf gedruckte ideengeschichtliche Quellen. Sie erfaßt in drei thematisch strukturierten Kapiteln eine Teilauswahl der Schriften Schmidts aus den Bereichen Nationalökonomie und Philosophie. Der Untersuchungszeitraum selbst gilt der Spanne von 1889 bis 1914 und folgt in der zeitlichen Fixierung bis zum Ersten Weltkrieg etablierten Erklärungsansätzen zur Periodisierung der Geschichte der deutschen Sozialdemokratie. Letztere ermöglicht es, Schmidt im Kontext des Revisionismus und im Verhältnis zu den weiteren Theorieansätzen der Vorkriegssozialdemokratie zu betrachten, muß aber unter Berücksichtigung einer fortgesetzten Publikationstätigkeit nach 1914 als eher willkürlich gewählt angesehen werden. Die zugrundegelegte Materialbasis wird vom Autor nicht problematisiert. Zwar er-

weist sich das vorgelegte Verzeichnis der Schriften Schmidts auf den ersten Blick als umfangreich, doch wird bei näherem Hinsehen deutlich, daß die Auflistung weder vollständig ist, noch daß auch alle dort aufgeführten Titel Eingang in die Arbeit fanden.

Der erste Themenkomplex behandelt „Die ökonomische Konzeption von C. Schmidt“ (S. 29–90). Nachgegangen wird den theoretisch grundlegenden Fragestellungen zur Durchschnittsprofitrate, zur Kritik an der Grenznutzentheorie, zu einem System der theoretischen Nationalökonomie, zur Interpretation der Krisentheorie und zu einer generellen Redundanz der Marx'schen Werttheorie. Doch bei der Lektüre des Kapitels zeigt sich bald, daß der Autor auf dem Gebiet der theoretischen Nationalökonomie dilettiert und insbesondere mit dem fortgeschrittenen Stand der Diskussion zum Transformationsproblem nicht vertraut ist. Bereits Schmidts Profitratenarbeit von 1889 sowie die thematisch daran anschließenden Beiträge aus den 1890er Jahren werden in der Darstellung nur überblicksartig erfaßt. Eine tiefgehende inhaltliche Zuordnung zu der zeitgenössisch geführten Debatte erfolgt nicht. Diese war jedoch – wie die Rezension von Achille Loria aus dem Jahr 1890, Julius Wolfs Beiträge von 1891, die Debatte mit Hugo Landé in der „Neuen Zeit“ von 1892/93 und auch Peter Firemans Aufsatz von 1892 belegen – maßgeblich durch Schmidt geprägt. Ähnliches gilt für seinen Einfluß auf die theoretische Position von Engels.

Eine systematische Auswertung des Briefwechsels mit En-

gels und weiterer Quellen aus den Jahren 1887–1895, die über diesen Sachverhalt genaueren Aufschluß bieten könnten, wird von Owetschkin nicht geleistet. Damit bleibt nicht nur ein wichtiges Feld zur Erforschung der frühen Diskussion über die Validität der Marx'schen Arbeitstheorie – darum ging es im Kern der Auseinandersetzung – unbearbeitet, sondern wird auch die Möglichkeit zu einem Einblick in Schmidts Forschungsmethode und in die Genese seiner ökonomietheoretischen Anschauungen nicht genutzt. Das ist um so bedauerlicher, als die Thematik von diesem später, aufbauend auf der theorieimmanenten Kritik der frühen Jahre, in einer weitaus konzentrierteren Form fortgeführt wurde.

Schmidt bewertete die mit dem Erscheinen des dritten Bandes des Kapital eingetretene theoretische Situation in doppelter Hinsicht negativ: Einerseits mußte er Engels' Einwand aus dem Vorwort von 1894 recht geben, daß der Widerspruch auch in der von ihm versuchten Form nicht lösbar war. Andererseits hielt gleichzeitig auch Marx' Text keine konsistente Lösung parat. Da er zu der Auffassung gelangte, daß die Grenznutzentheorie, deren normatives Fundament er bereits 1892 (!) einer ersten eingehenden Kritik unterzog, als konkurrierendes ökonomisches Paradigma zu den wirklichen Problemen der theoretischen Ökonomie in keinerlei Verhältnis stand, nahm er seine kritische Arbeit nach einer Phase der theoretischen Selbstvergewisserung wieder auf. Unter dem Titel „Grundriss zu einem System der theoretischen Nationalökonomie“ legte er einen Versuch vor, der 1909 in zwei Tei-

len in den „Sozialistischen Monatsheften“ erschien und vorgab, unter Ausschaltung des Marx'schen Arbeitswertgesetzes eine widerspruchsfreie Erklärung der Preisbestimmung unter den Bedingungen des Warenaustausches im Gesamtprozeß zu liefern.

Ein Blick in den lediglich 37 Seiten umfassenden Aufsatz zeigt, daß Schmidt dort eine Perspektive einnimmt, wie sie bislang nur durch das 1960 erschienene Buch von Piero Sraffa, „Warenproduktion mittels Waren“ (Frankfurt a. M. 1976), bekannt geworden ist: Als Ausgangspunkt zur Bestimmung des ökonomischen Systems dient Schmidt die methodisch grundlegende Betrachtungsweise, daß sich „die Produktion von Gütern durchgängig und allgemein als Produktion von *Waren* vollzieht“ (1909, S. 1197).

Schmidt verstand seinen Beitrag ausdrücklich als eine *positive* Kritik der Marx'schen Arbeitstheorie. Er hielt das Wertgesetz für überflüssig, war aber der Meinung, daß sich zentrale Aussagen der Marx'schen Kritik der politischen Ökonomie auch ohne „des Umwegs“ (1909, S. 1328) über die Werttheorie aufrechterhalten ließen. Dies betraf insbesondere die mit den Begriffen Mehrarbeit und Ausbeutung verbundenen konzeptionellen Vorstellungen. Seine theoretischen Bemerkungen zu Preisverschiebungen in Abhängigkeit von Variationen der Profitrate waren daher bei näherem Hinsehen von direkter Relevanz für die organisierte Arbeiterbewegung.

Schmidt gelangte zu der angekündigten Ausarbeitung des Systems der theoretischen Nationalökonomie nicht mehr. Doch zeigt die Arbeit, daß er der

Theoriediskussion seiner Zeit ein weiteres Mal weit vorausge-eilt war. Bereits im Jahr 1909 bewegte er sich auf einem Feld, das von einigen marxistischen Ökonomen erst nach dem Erscheinen des grundlegenden Werkes von Sraffa betreten wurde.

Owetschkin erfaßt jedoch nicht die ökonomietheoretische wie theoriegeschichtliche Bedeutung der Arbeit. Weder wird der Konnex zur Stellung der Marxschen Werttheorie vor und nach Sraffa erkannt, noch gelingt es ihm, Schmidts systematische Argumentation kohärent nachzuzeichnen. Owetschkins Schlußfolgerungen sind aus ökonomietheoretischer Sicht nicht nachvollziehbar. Seine abschließenden Bewertungen, das System der theoretischen Nationalökonomie sei "nicht entwicklungs-fähig" (S. 61), liefere "keine neuen Erkenntnisse" (S. 62) und scheitere letztlich an seiner "inneren Inkohärenz" (S. 90), erweisen sich vor dem von Schmidt vollzogenen Paradigmenwechsel in der Behandlung der Werttheorie als voraussetzungs-frei. Allerdings, und das ist ein Charakteristikum der Arbeit, zeigt sich der Autor an einer fachwissenschaftlichen Auseinandersetzung mit den *positiven* Ergebnissen von Schmidts nationalökonomischem Wirken wenig interessiert.

Maßgebend sei es – so heißt es unter Berufung auf Leszek Kolakowskis "Die Hauptströmungen des Marxismus" (1977–1979) – "die Werttheorie im Sinne einer philosophischen Anthropologie, als Ausdruck der Entfremdung und der Enthumanisierung nicht nur des Objekts, sondern auch des Subjekts" (S. 88) zu betrachten. Mit diesen Worten ist der

Kritik der politischen Ökonomie hinfort jeglicher ökonomische Erklärungsanspruch entzogen. Ins Philosophische transponiert, erweist sie sich als eine bessere Sozialphilosophie. Ohne der Frage überhaupt Raum zu geben, ob Marx' theoretische Intention einem solchen Programm tatsächlich entsprach, verwandelt sich auch die Frage nach der Redundanz der Werttheorie im Owetschkinschen Komparativ kurzerhand in ein Scheinproblem.

Der zweite Themenkomplex "C. Schmidt und der Neukantianismus" (S. 91–152) gilt einer Analyse der Entwicklung von Schmidts philosophischer Theorieposition. Sie stand ersichtlich unter dem Einfluß der Kantischen Philosophie, erfolgte gleichzeitig aber nicht unkritisch gegenüber dem Denkgebäude des Philosophen. Schmidt verwarf dessen formalistisch zugespitzte Ethik als unhaltbar.

Wie Owetschkin zeigt, blieb Schmidt auch auf dem Terrain der Philosophie ein selbständiger Denker. Ein sozialdemokratischer Neukantianer im eigentlichen Sinne war er nicht. Sein analytisches Interesse zielte daher auch nicht in Richtung einer Synthese von Kant und Marx, sondern galt vielmehr jenen Gemeinsamkeiten, die eine Kontinuität im Wissenschafts- und Erkenntnisverständnis bezeugten und so eine Verbindungslinie zwischen Kantischem Rationalismus und den vermeintlich positivistisch-naturalistischen Grundlagen im Marxismus schufen.

Einen für das Marxsche Denken konstitutiven Einfluß der Hegelschen Philosophie wies Schmidt zurück. Er sprach von einem von Marx und Engels bei

der Begründung des Materialismus vollzogenen "Bruch" mit Hegel und betrachtete die im "Kapital" angewandte "dialektische Methode" als ein Synonym für das dort aufzufindende methodisch-systematische Verfahren. Die hierin aufscheinende Ersetzung von Dialektik durch eine wissenschaftliche Philosophie stand durchaus in Übereinstimmung mit dem Wissenschaftlichkeitsanspruch marxistischer Theorie der II. Internationale insgesamt. Prägend für Schmidt und für die in der Vorkriegssozialdemokratie verbreiteten evolutionistischen, von den Erfolgen der Naturwissenschaften inspirierten Auffassungen über die Entwicklung von Natur und Geschichte wirkte die Lektüre von Engels' "Anti-Dühring".

Owetschkins daran anschließende Kritik gilt daher nicht unmittelbar jenem, sondern primär den naturdialektischen Auffassungen von Engels selbst. Wie das sukzessive Voranschreiten der Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA²) zeigt, verfolgte Marx die Entwicklung der Naturwissenschaften mit unterschiedlicher inhaltlicher Ausrichtung in allen Phasen seines Schaffens, wengleich seine intensivste Beschäftigung mit ihnen erst nach 1870 einsetzte. Die enorme Intensität dieser *späten* Auseinandersetzung wird insbesondere in den 1999 publizierten naturwissenschaftlichen Exzerpten und Notizen aus den Jahren 1877–1888 (MEGA² IV/31) deutlich. In diesen treten auch Unterschiede in den Erkenntnisinteressen von Marx und Engels hervor: Die Herausgeber bemerken, daß sich bei Marx eine Hinwendung zu analytischen Denkmodellen anzudeuten scheint,

während Engels seine dialektische Interpretation naturwissenschaftlicher Forschungsergebnisse beibehielt.

Der dritte Themenkomplex schließlich steht unter dem Titel: „C. Schmidt, der Revisionismusstreit und der Entwicklungsprozeß der sozialdemokratischen Theorie“ (S. 153–203). Owetschkin versucht hier, den Wechselwirkungen zwischen theoretischen Fragestellungen und politischer Evidenz anhand von zentralen politischen Streitfragen vor 1914 nachzugehen. Bezogen auf die Debatte um die Zusammenbruchstheorie hatte auch Schmidt die Verbesserungen in der Lage der Arbeiterklasse gegen die ursprünglich geteilte Auffassung eines aus den ökonomischen Bedingungen unausweichlich entwachsenden Endes der kapitalistischen Produktionsweise ins Feld geführt. In diesem Punkt deckte sich seine Variante des Revisionismus im wesentlichen mit der Position von Eduard Bernstein. Im Unterschied zu Bernstein allerdings hielt Schmidt begrifflich und konzeptionell am sozialistischen Endziel fest.

Trotz aller inhaltlich-politischen Nähe zum Revisionismus Bernsteins unterschied er sich von diesem grundlegend durch das Festhalten an einem kohärenten und widerspruchsfreien Erklärungsanspruch von Theorie. Auch unter veränderten realhistorischen Verhältnissen hatten die methodologischen Kernbestandteile der Marxschen Lehre ihre Gültigkeit bewahrt. Schmidt war daher im herrschenden Positionenspektrum der Vorkriegssozialdemokratie tatsächlich nicht eindeutig zu verorten: Mit seiner Konzentration auf die grundlegenden Fragestellungen marxisti-

stischer Theorie erschien er theoriepolitisch in einer „glänzenden Isolierung“ (S. 185).

Der Autor betrachtet Schmidt im Kontext einer Entwicklung stehend, in der sich die Sozialdemokratie seit der Jahrhundertwende insgesamt befunden habe: des Prozesses der „Emanzipation von der Theorie“. Dieser sei zunehmend auch als eine immanente Konsequenz der theorie-spezifischen Bezüge und Voraussetzungen des auf eine *positive* Wissenschaft verkürzten Marxismus zu Tage getreten. Nach 1918 sei die seit der Jahrhundertwende zu konstatierende Trennung der Theorie von der Bewegung selbst obsolet geworden und in das Stadium der Ablösung der Bewegung von ihren marxistischen Bezügen insgesamt eingetreten.

Owetschkin vermeint daher, nicht nur das theoretische Scheitern Conrad Schmidts nachgewiesen zu haben, sondern auch eine Erklärung für den Bedeutungsverlust marxistischer Theorie innerhalb der deutschen Mehrheitssozialdemokratie nach 1918/19 liefern zu können. Sein Befund ist das Resultat eines vierfachen Dilemmas:

Erstens lag der Berufung auf einen genuin philosophischen Marx immer ein erpreßter Marx zugrunde. Die nicht zu leugnenden *positiven* ökonomischen Elemente insbesondere im späten Werk wurden von dieser Denkrichtung in ihrer theoretischen Verankerung und Genese nie systematisch reflektiert. Ließ sich ein solcher Marx in den 1960er und 70er Jahren aufgrund der unzureichenden editorischen Erschließung des literarischen Œuvres noch als denkmöglich behaupten, so ist ihm mit Fortschreiten der historisch-kriti-

schen Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA²) zunehmend der Boden entzogen. Owetschkins Analyse verhartet demzufolge auf dem Erkenntnisstand eines Diskurses, wie er für den von den Frühschriften inspirierten humanistischen Marxismus bis Ende der 1970er Jahre kennzeichnend war.

Zweitens war auch die philosophisch generalisierende Marx-Interpretation in ihrem theoriepolitischen Reflexionsniveau einem realhistorischen Bedingungskontext unterworfen. In ihren Ursprüngen war für sie die Erfahrung konstitutiv, daß die bürgerliche Gesellschaft die Krisen- und Zusammenbruchssituation von 1914–1919 überstanden hatte.

Indem Owetschkin die von dieser Richtung vollzogene Auflösung des ökonomischen Paradigmas der Marxschen Kritik der politischen Ökonomie unkritisch übernimmt, begibt er sich der Möglichkeit, Schmidts nationalökonomischer Analyse fachwissenschaftlich zu begegnen.

Drittens sind die wesentlichen ökonomischen Bedingungen für die Konstitution dieser Theorieposition des Marxismus seit 1973 einer Revision unterworfen. Owetschkins Fortführung des anthropologisch-entfremdungstheoretischen Diskurses in der Theoriegeschichte der sozialen Bewegung erfolgt zu einem Zeitpunkt, in der dieser Ansatz des Marxismus durch das Ausscheiden des ökonomischen Elements auf seine selbstgesetzten Grenzen stößt.

Viertens hat die Nichtberücksichtigung des theoriepolitischen Entstehungskontextes zur Folge, daß die methodischen Bedingungen des vergleichenden Verfahrens selbst unreflektiert bleiben.

Bezugspunkt in der Betrachtung des Revisionismus und der sozialdemokratischen Theorie ist nicht, wie behauptet, Conrad Schmidt, sondern die philosophische Anthropologie des frühen Marx. Sie fungiert als überzeitliche Konstante, vor deren Hintergrund die Entwicklung der theoretischen Position Schmidts und der Sozialdemokratie insgesamt bloß variiert werden. Der Aussagegehalt von Theoriegeschichte reduziert sich aus diesem Grund bei Owetschkin auf eine rein so-

zialphilosophische Komparatistik ohne realgeschichtliches Komplement.

Eine *positive* Auseinandersetzung mit dem Werk und Wirken von Conrad Schmidt steht daher weiterhin aus. Sozialgeschichtliche Anknüpfungspunkte dazu bestehen aus biographisch-werkgeschichtlicher Sicht zahlreiche. Auf dem Gebiet der ökonomischen Theorie allerdings hätte sich ein solches Unterfangen zunächst der Tragfähigkeit des erkannten Problemhorizonts

immanent zu vergewissern. Erst danach könnten fundierte Aussagen zur theoretischen Bedeutung und zu einer möglichen Aktualität dieses vergessenen Theoretikers der Arbeiterbewegung getroffen werden. Die auf diesem Weg unvermeidlich zu Tage tretenden Ambivalenzen im Marxschen Theorieansatz sind dann allerdings nicht als ein Mangel, sondern als Herausforderung zu begreifen.

Jürgen Scheele